

ՀԱՅԻՐ Ի ՇԱՆՏԵՐՆԱԿՈՐ

Հերոս, 9 Մայիսին, մեր բարեկամ և հանրածանօթ մեծ Հնդկահայ Պ. Մ. Սեթեանի կողմէ անգլիերէն լեզուով կարգացում է այս գրութիւնը՝ «Շանտերնակորի Պատմական Ընկերութեան» առջեւ, տեղւոյն «La Residence» պետական տան մէջ, նախագահութեամբ՝ ֆրանսական գաղութի հոգաբարձու Պ. Վալանթին Շանթիւնի:

Գրութիւնս հրատարակուած է կալիֆորնի «Bengal Past and Present»-ի մէջ. հտ. կթ. մասն Ա. թիւ 83, 3-րդ. - Սեպտ. 1931:

Իր շահեկանութեան համար՝ որպէս հինաւորաց հայկական գաղութի պատմութիւն՝ մեր ընթերցողներուն կը ներկայացնենք զայն, հրապարակաւ շնորհակալութիւն յայտնելով թարգմանչին՝ Մ. Ռ. վարժարանի նախկին աշակերտ Պ. Հ. Քաջարեանի:

ԽՄԲ.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ Շանտերնակորը՝ որուն վրայ ֆրանսական դրօշը ծածանած է 1688էն ի վեր, ակնհայտ եղած է Մահմետական զօրութեան ասուպային յայտնութեան և կործանումին, Պենկալի մէջ, Հնդկաստանի երբեմնի Մոնկոլական ահաւոր կայսրութեան անկումէն յետոյ՝ ժը դարու առաջին կէսին:

Տեսած է անգլիական իշխանութեան հանդիսաւոր մուտքը՝ Պենկալի մէջ՝ 1757ի Բլեսսէի ահաւոր և թուական կազմող կռիւէն ետք:

Տեսած է աստիճանական անհետացումը Եւրոպացի վաճառորդ մրցակիցներու - Հոլանտացիք և Տանիմարբացիք - առաջինները Շինսուրահէ, և վերջինները՝ Սեւրամորէ:

Տեսած է Մահրաթայի սանձարձակ հրոսակները՝ որոնք Ռակովժի Պոնգլայի առաջնորդութեամբ արեւմուտքէն մտան Պենկալ, սպառնալով Կալիֆորնի ազատութեան, Մահրաթայի խրամը իրենց վախ ներշնչող կողոպուտին յուշարարն է:

Սփինքսի նման վկայ եղած է Նաւապի, Մուրշիտ Բուլի խանի (Մուրշիտապատի «Black Hole» ողբերգութեան) և Նաւապ Միւր Բագիմի՝ ահարկու բանակներու սընի ղեկավարութեամբ՝ տեղւոյն յիշատակելի պաշարման և աւարառութեան (1757), յուշարձան Ֆրանսայի գաղթային և առեւտրական ձեռնարկներուն՝ իբրեւ կարեւոր բազմաթիւ փոփոխականութեանց, Շանտերնակոր, այսօր կը նկատուի ֆրանսական գաղթային կայսրութեան վիպական տարեգրութեանց արժէքաւոր զարդերէն մին, ու

երանի թէ շարունակէ ապրիլ դարերով՝ իբրեւ անգլին յիշատակ Հնդկաստանի ֆրանսական զօրութեան, լուռ բայց պերճախօս յուշարձան մեծ և անմահ Յովսէփ Ֆրանսուա Տիւրլէյքսի հանձարին:

Իբր պատմարան Հնդկաստանի հայոց, խորապէս հետաքրքրուած եմ՝ տեսնելով որ Շանտերնակորի գերեզմանատան ամենէն հին շիրմաքարը՝ կը ծածկէ իմ հայրենակիցներէս մէկուն մահկանացու աճիւնները, որ մեռած է 1753ին: Ըստ հայերէն տապանագրին, ան զաւակն էր Ղազար անուն զինուորական պաշտօնեայի մը (հրամանատար): Տակաւին չեմ կրցած ստուգել այս զինուորին պատմութիւնը, սակայն կը խորհիմ որ Նաւապ Ալի Վերտի խանի բանակին ծառայած ըլլայ: Ալի Վերտի, կարելի է ըսել, շատ սիրալիր վերաբերում ունէր Պենկալի հայ բնակիչներուն հանդէպ և մտերիմ բարեկամներէն մին Մուրշիտապատի հայ վաճառական մ'էր: Այս իշխանագուն հայ վաճառականը, իր մեծ հաւատարմութեան համար՝ persona grata նկատուած էր Ալի Վերտի խանէն, որ զայն «Եղբայր» բաղբը անուամբ կը կոչէր: Անոր անունն էր Հօճա Պետրոս Նիկողոս և հայ բահանայի մը զաւակն էր:

Եկեղեցւոյն մէջ հնագոյն տապանաքար մ'եւս կայ՝ որ ժամանակին ծածկած է հայ ազնուական տիկնոջ մը գերեզմանը՝ Քաթերին Ուսկի Հայրապետի՝ որ 4 Յունիս 1696ին ամուսնացած էր Պ. Ֆրանսիս Տակէն տը լա Պլանշըթիէրի հետ՝ մին ամենէն հին կառավարիչներէն: Նէ մեռած է քառասունեւինը տարեկան հասակին մէջ, 1729 Փետր. 3ին, տասնեւեկ զաւակներ ծնանելէն ետք: Տապանաքարին վրայ գրուած է ֆրանսերէն¹.

Հոս կը հանգչի Քաթերին Ուսկի, կին՝ Պենկալի Թագաւորութեան Ֆրանսական Ընկերութեան Ընդհ. Տնօրէն՝ Պ. Ֆ. Տակէն տը լա Պլանշըթիէրի: Մեռած՝ 3 Փետրուար 1729ին, քառասունեւինը տարեկանին: Աղօթեցէք Աստուծոյ իրեն համար:

Տասնեւեկ զաւակներէն ութը մեռան իրենց ծնողաց կենդանութեան օրով: Տիկնոջ մահը ծանր հարուած մ'եղաւ դժբախտ Պլանշըթիէրի, որ քիչ յետոյ մեռաւ և իր տապանաքարին վրայ տակաւին այսօր կարելի է տեսնել լատիներէն² լեզուով հետեւեալ սրտառուչ արձանագրութիւնը.

Իր վեց քաղցր զաւակներուն, երկու աղջկանց եւ շատ սիրելի տիկնոջ մօտ՝ հոս կը հանգչի այն բարեպաշտօն մարդը, Ֆրանսիս Տակուին տը լա Պլանշըթիէր, Փոլս. Ֆրանս. եւ Հնդկ Ընկերութեան: Տնօրէն եւ Արքունի Նախագահ Պենկալի Թագաւորութեան մէջ: Մեռաւ 1729 Փրկչի տարին, Օգոստոս 25ի օրը, 63 տարեկան, մէկ ամսական եւ եօթն աւուր հասակին մէջ: Հանգիստ ի խաղաղութեան:

1. Cy git Catherine Ovsy, epouse de Mr. F. Daguin de la Blanchetiere Directeur-General pour la Campagne de France Royaume de Bengalle. Decedee le III Fevrier MDCCXXIX, agee de XLIX Ans. Priez Dieu pour elle.

2. Juxta Dvlces Natos VI, Natas II, Sponsam Qvoque Chariss Vir Vere Pivs Jacet Hic Franciscus Dagvin De la Blanchetiere Pro. Gall. Ind. Societate in Reg Beng. Director C. Nec Non et Cyriae Praeses Obiit An. R. S. MDCCXXIX die Augusti XXV. Aetatis Suae An. 63 M. I. D. 7. Requiescat in pace.

1. Մեր Քաթերին վերին հրամանատարը հայ մ'էր, Հօճա Գրիգոր Ֆարութիւն, աւելի ծանօթ՝ իր արեւելա-անձանօթ ոճրագործի մը կողմէ:

Ծ. Խ. — Տես այս անձի մասին նաեւ յարգելի հեղինակին գործը «ԿՈՐԿԻՆ ԽԱՆ» հեւ. անգլ. թրգմ. հայերէն՝ Տիկ. Սերվարդ Մկրտչեան. տպ. Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1930:

Յովսէփ, Քաթերինի և Ֆրանսիս տը լա Պլանշըթիէրի զաւակը, ամուսնացաւ Մատըլէն Իքարտի հետ, զուստը՝ Մատթէոս Իքարտի և Էսթերանսի, ծնեալ Ղուկաս:

Այսու ամենայնիւ՝ հայ տիկնոջ մ'ազնուական ծնունդէ սերած ֆրանսացիի հետ ամուսնութեան առաջին պարագան չէ՝ ասիկա: Ազգաւոր Մեծի օրերուն, հայ տիկին մը, Յուլիանա անուամբ, որ թագաւորական կանանցին բժշկուհին էր, Ազգաւորի կողմէ կնութեան տրուած էր Նաւարի և Ֆրանսայի արքունի տան իշխան Յովհ. Ֆիլիբ տը Պուրպոնի, երբ այդ թագաւորական արկածախնդիրն երեւցած էր արքունիքին մէջ Ազգաւորի՝ Հնդկաստանի Մարկոս Աւրելիանոսը:

Եկեղեցւոյն մէջ կայ տակաւին երրորդ և հետաքրքրական տապանաքար մը, հայ քահանայի մը գերեզմանին վրայ, որ կը կոչուի Հայր Յովհան հայազգի, և որ վախճանած է Շինսուրահի մէջ 1 Փետր. 1779ին և իր մարմինը նոյն օրն իսկ բերուած և թաղուած է ի Շանտերնակոր:

Հետեւեալը թարգմանութիւնն է այն արձանագրութեան՝ որ կը գտնուի Եկեղեցւոյ տոմարներուն մէջ և կը հաստատէ Հ. Յովհան հայազգւոյն թաղումը և զոր թարգմանած է St. Joseph վարժարանի իմ հմուտ բարեկամ՝ Հայր Հրաթըն:

Հազար եօթնհարիւր եօթմասնասունեւինը, Փետր. մէկին, Ես, ստորագրեալ ժողովրդապետ քահանայս, կը հաստատեմ թաղած ըլլալ Շանտերնակորի Սէն Լուի Թեմական Եկեղեցւոյ գերեզմանատան մատրան մէջ՝ մարմինը Բարեյիշատակ մեծարգոյ Հայր Յովհանի (Jouan), Հայ քահանայ Ս. Անտոն առաջին անապատականի կարգէն, առաքելական քարոզիչ Հայոցի Հնդկաստան, «կարգեալ քնյ» ներկայ Եկեղեցւոյ, գովելի իր բարեպաշտութեան եւ մեծ ծառայութեանց համար՝ զորս մատուցած է այս Թեմին: Մեռաւ 77 կամ 78 տարեկանին Շինսուրահի մէջ, ուրկէ բերուեցաւ եւ ներկայացուեցաւ այս Եկեղեցւոյ դրան, արդեամբ Պանտելի եւ Շինսուրահի առաջնորդ - ժողովրդապետ մեծարգոյ Հայր Յովսէփայ (ի Մետասան հազար Կոստանաց): Իր թաղման ներկայ եղան Մեծ. Հ. Աբրահամ, հայ քահանան, Մեծ. Հ. Յովն. Կալպէր՝ Վերակացու այս գաղութին խտաւցի Քաթուլչիններու աղքատախնամին, Պարոնայք Նիքոլա, Լապա, Պետոն, մեծ. Հ. Ֆերտինանտ՝ Քաթուլչին տեղապահ ներկայ Թեմին, եւ բոլոր անոնք՝ որ ստորագրած են ներկայս նախայիշուած օրն ու տարին:

(Ստ.)

Հ. ՅՈՎՍԷՓ ՅՐԱՆՍՈՒԱ

Քաթուլչին քարոզիչ առաքելական, Վերակացու և ժողովրդապետ

Վերոյիշեալ Հ. Յովհան հայազգին (Armenio), կամ Հայր, բազմաթիւ ամուսնութիւններ պսակեց Շինսուրահի մէջ 1771-72ի ընթացքին, և Պանտելի մէջ միւրեւեպ 1776ի 27 Մայիսին և 22 Հոկտեմբերին:

Հայր Աբրահամ՝ որ ներկայ եղած էր Հայր Արմենիոյի թաղման, նոյնպէս հայ էր. իր բուն անունն էր Աբրահամ Ս. Լուրենցոյ: Ան ալ Հ. Յովհանի նման կը պատկանէր Ս. Անտոնի միանձնական կարգին, ծանօթ որպէս «Անտոնեանց»: Միջոց մէջ՝ երբ մեռաւ 20 Սեպտ. 1782ին: Որպէս նշան մեծ յարգանաց թաղուեցաւ Murghihatta ի եկեղեցւոյն ներքը, բայց իր շիրիմն այժմ կարելի չէ գտնել:

Շանտերնակորի գերեզմանատան հնագոյն տապանաքարին հայերէն արձանագրութիւնը, նախապէս հրատարակուած էր «Ազգասէր Աբրահամեան» անունով հայ պար-

բերաթերթի մը մէջ, ի Կալկաթա: Այդ թերթին հմուտ տնօրէնը, Մեսրոպ Դաւիթ Թադիադեան՝ որ անձնական զպրոց մը կը վարէր Կալկաթայի մէջ, հայ տղոց և աղջկանց կրթութեան համար, իր աշակերտները հաւաքած էր 1852ին (Փետր.) դէպ ի Հոկտի կատարած իր շրջագայութեան առին: Շանտերնակորի մէջ անոնք հիւրասիրուած էին տեղւոյն հայ բնակիչներէն մէկուն կողմանէ՝ որ յետոյ զիրենք ի միջի այլոց առաջնորդեց քաղաքին գերեզմանատունը: Հոն գտան 1753ին մեռած հայու մը շիրիմը: Մինչ այդ՝ Հրատարակիչ-դաստիարակը հայերէն դասական լեզուով կը նկարագրէ գերեզմանատունը՝ ինչպէս որ էր իր ժամանակ:

« Ի Շանտերնակոր, որ կը պատկանի Ֆրանս. Կարմիր Հանրապետութեան կամ Լուի Նաբոլէոնի ինքնավար կայսրութեան, այցելութիւն մը կատարուած էր Պ. Յալուի Նաբոլէոնի ինքնավար կայսրութեան, այցելութիւն մօտ, և յետոյ՝ իր առաջնորդութեամբ՝ տեղւոյն լուծիւն Հայրապետ Յարութիւնի մօտ, և յետոյ՝ իր առաջնորդութեամբ՝ տեղւոյն գերեզմանատունը, ուր ամէն ոք կը հանգչի հանդարտ և անհոգ, սպասելով Փրկչի Գալստեան՝ որ իր բարեսիրութեամբ և ողորմութեամբ զանոնք իրեն պիտի կանչէ:

Հոս զանազան սիրուն և գեղաքանդակ շիրիմներու կողքին՝ տեսնելու էր սեւ կրանիթէ լքուած տապանաքար մը՝ հայերէն արձանագրութեամբ: Հետեւեալը օրինակութիւնն է.

Շիրիմն է այս Մատթէոսի,
որդի Լազար Հրամանատարի:
Մեռած 8 Մայիս 1753ին:

Ասկէ կարելի է հետեւցնել թէ Հնդկաստանի մէջ ֆրանքուհայ բարեկամութիւնը 1667 թուականէն կը սկսի, երբ «Ֆրանսական Արեւելքի Հնդիկ Ընկերութեան» բացման առթիւ՝ լաւ պատրաստուած նաւատորմի մը ղրկուած էր Հնդկաստան՝ Պ. Գուլպէրի թախանձանքին առթիւ, որ Լուի ԺԳ-ի հռչակաւոր նախարարն էր և ծառայէր թախանձանքին առթիւ, որ Լուի ԺԳ-ի հռչակաւոր նախարարն էր և ծառայէր թախանձանքին առթիւ: (Le Grand Manarque):

Այս կարեւոր առաքելութեան շուրջ գաղափար կազմելու համար տե՛ս Histoire des Indes Orientales, հատոր Գ, էջ 146, ինչպէս նաեւ Histoire de la Compagnie des Indes, էջ 63-64:

Տորթ. Նուէնի «Պատմութիւն Անգլ. Կայսրութեան ի Հնդկաստան և յԱրեւելս» Տորթ. Նուէնի «Պատմութիւն Անգլ. Կայսրութեան ի Հնդկաստան և յԱրեւելս» գրքին մէջ ցոյց տրուած է որ 1667ին կարգադրուած էր թէ քանի մը նաւեր Մատազրքին մէջ ցոյց տրուած է որ 1667ին կարգադրուած էր թէ քանի մը նաւեր Մատա-

Այս գործն ի գլուխ հանելու համար, խնամքով ընտրուած էին երկու անձինք, որոնք փորձառութիւն ու դատողութիւն ունէին: Ասոնցմէ առաջինը՝ Պ. Քարոն, որ բազմաթիւ տարիներ Հոլանտական ծառայութեան առաքուած էր և «Factory in Japan» ի նախագահ ըլլալու աստիճանին բարձրացած՝ և որ չափազանց տառապած էր՝ Նահանգային իշխանութեանց կողմէ վնասուց հատուցման մ'առթիւ ի զուր լըրտեսութեամբ՝ դառնացած քաջուեցաւ գործէն և դարձաւ Ֆրանսա, տազնապալի շրջանի մը մէջ՝ երբ այնքան պէտք ունէին իրեն, և զոր այնքան յօռի կերպով կորսնցուցած էին: Ան շուտով նախարարութեան մէջ ընդունուած էր՝ ուր իր հետ կը վարուէին յարգանք ու սիրով, և նոր հաստատութիւնը շահագրգռող բոլոր հարցերու մասին իր խորհուրդին կը դիմէին:

Միւսը Պ. Մարգար Աւանշինցն էր, հայ, ծնած Սպահան՝ Պարսկաստանի մայրաքաղաքը, մարդ մը՝ բարձր ծագումով և իր Տան վրայ մեծ ազդեցութեամբ՝ որմէ նշանակալից բաներ ակնկալից Հաստատութիւնը:

Խուսմը Բոռէն հասաւ 24 Դեկտեմբեր 1667ին, Հոլանտացի կառավարչին սի-

րալիւր ընդունելութեան արժանացաւ, և անկէ մեկնեցաւ դէպ ի Սիւրաղ՝ ուր որոշուած էր ֆրանսական առաջին գործատունը հիմնել¹։

1669 ին Ս. Աւանշինց ֆրանսացիներու կողմէ զրկուեցաւ Կոլզոնտայի թագաւոր Ապուլլիան ֆիւթիւպ Շահի պալատը, ուր անկիւ բազմաթիւ ազդեցիկ և մոտերիմ բարեկամներ ունէր՝ որոնց շնորհիւ յուսաց կարող ըլլալ թագաւորութեան մէջ ֆրանսական վաճառականութեան առանձնաշնորհութիւն մ'ապահովել, գնելով ինչ ապրանք որ հարկաւոր է, աշխատցնելով արհեստաւորներ և հաստատելով գործատուն մը Մագուլիբադամի մէջ, ֆորումանտալի եզերքին վրայ։ Ասիկա շատ նուրբ առաքելութիւն մ'էր և այնքան դիւրաւ կարելի չէր ի գլուխ հանել։ Բացայայտ էր որ Անգլիացիք և Հոլանտացիք՝ մեծ կարեւորութիւն չունեցող թոյլտուութիւն մը ստանալու մէջ իսկ ձախողած էին, և այդ երկու տէրութեանց ներկայացուցիչները՝ որոնք ամէն կերպով իրենց նպատակին կ'ուզէին հասնիլ, հրահանգ ստացած էին իրենց բոլոր ազդեցութիւնն ի գործ դնելու, ֆրանսացւոց աշխատանքը խափանելու նպատակով, և ամէն բանի յաղթելու համար՝ Մարգար Աւանշինց չափաւոր դրամ ունէր, նիւթ մը՝ այնքան անհրաժեշտ Արեւելքի՝ որքան Եւրոպացի դիւանագէտին։

Այս ձախորդ պարագաներէն չվհատած՝ ան շարունակեց իր ճամբան դէպ ի Հոլանտա՝ ուր յաջողութեամբ վերջացուց իր բանակցութիւնները և 1669 Դեկտ. 5ին Նորին բարձրութենէն հրովարտակ մը ստացաւ՝ որով «Ֆրանսական Արեւելքի Հնդկ Ընկերութիւն» առանձնաշնորհեալ կը նկատուէր Երկրին բոլոր մասերուն մէջ գործելու՝ արտածման և ներածման ու է տուրք չվճարելով, շնորհ մը՝ զոր Հոլանտացիք երբեք չէին կրցած ձեռք ձգել, և որուն Անգլիացիք 1665ին կրցած էին հասնիլ մեծ զոհողութեամբ։

Յաղթական գործակալն անցաւ Մագուլիբադամ՝ ուր իրեն շնորհուած հրովարտակն արձանագրուած էր։ Հոն ինքն ալ գործատուն մը հիմնեց՝ նախագահին գլխավորութեամբ՝ և այսպէս Ֆրանսական Հաստատութեան գործն առաջ տարաւ կայն, չկրցան համեստ հայր զերծ պահել նախանձող չարախօսութիւններէ և յիմար մեղադրանքներէ։ Իր պաշտօնակիցը, Պ. Քարոն, հնարքներով ինքզինք սիրցուցած էր նախարարին՝ Պ. Կոլպէրի (ծագումով Սկովտիացի), որմէ 1671ին հրամանով մը Մարգարի բոլոր բարեկամները պաշտօնանկ կ'ըլլային, թէև ըստ օրինի, իրեն հանարտասանուած։ Ասոր վրայ իր վարմունքին նկատմամբ ընդարձակ և զոհացուցիչ արդարացում մը կատարեց նախարար Պ. Կոլպէրի՝ որ իր կարգին մանրակրկիտ գաւորը բոլորովին ընդունեցաւ Մարգար Աւանշինցի ուղղամիտ ընթացքը, և անոր անմեղութիւնը հանդիսաւոր վճռով վաւերացուց։

Այս Աւանշինցը, համբաւաւոր հայ վաճառական Մարգար Աւագ Շինենցն է, որուն երկու զաւակները, Յովհաննէս և Յովսէփ Մարգար, Հոլլանդի մեծ վաճառականներէն էին ժէ դարու առաջին կէսին։ Շինսուրահի Ս. Յովհ. Մկրտիչ հայկական

1. Հնդկաստանի առաջին անգլիական գործատունը 1612ին բացուած էր Սիւրաղի մէջ, թոյլտուութեամբ՝ Ջահանգիր մոնկու կայսեր՝ զաւակը Ազգար Մեծի։ Հայերը, ռազմիկները Հնդկաստանի օտար վաճառականութեան, Անգլիացւոց, Ֆրանսացւոց և Հոլանտացւոց զաւթն առաջ՝ Սիւրաղի մէջ հաստատուած էին արդէն։

գեղեցիկ եկեղեցին (Պենկալի երկրորդ հնագոյն եկեղեցին¹) կառուցուած է այս երկու եղբայրներուն կողմէ՝ 1695ին։ Յովհաննէս Մարգար կանխահա կերպով մեռաւ 27 Նոյեմբեր 1697ին և թաղուեցաւ Շինսուրայի իրենց կանգնած եկեղեցւոյն մէջ՝ որուն տապանագիրը դասական հայերէնով երկար ոտանաւոր մ'է, և մինչեւ այսօր կարելի է տեսնել։ Կրտսեր եղբայրը, Յովսէփ, մեռաւ 1704ին, իր ծննդավայրին՝ Ջուղայի մէջ (Ջուղա, Սպահանի հայկական արուարձանը), և իր տապանաքարին վրայ յիշատակուած է թէ նա շուրջ յիսուն տարի Հնդկաստանի մէջ եղած է յաջող վաճառական և միեւնոյն ատեն նաւապետ եղած է իր անձնական շոգենաւներուն։

Եւ վերջացնելէ առաջ՝ պարտք կը համարիմ խորին երախտագիտութիւնս յայտնել Ֆրանս. ազնիւ և վեհ ազգին, իր մեծ հիւրասիրութեան համար՝ որով հազարաւոր, ոչ, տասնեակ հազարաւոր անօգնական և դժբախտ Հայեր թուրքիայէն և Անատոլիէն գաղթելով՝ ապահով ապաստան գտան Ֆրանսայի և Ֆրանսական իշխանութեան ներքեւ գտնուող Սիւրիոյ արաբական նահանգին մէջ, ուր կը վայելեն մտածման և խօսքի ազատութիւն, ուր անխռով իրենց սեփական կրօնքին կը հետեւին, միշտ եռագոյնին հովանւոյն տակ՝ որ փառապանծ և ներշնչող խորհրդանշանն է Ազատութեան, Եղբայրութեան, Հաւասարութեան, Ասպետականութեան և Մշակոյթի։

Գեղեցիկն Ֆրանսա վերջին վեցհարիւր յիսուն տարիներու ընթացքին ապաւէն և հանգրուան եղած է ճնշուած և հալածուած Հայերուն, բայց ընդհանրապէս ասոր համար չէ՝ որ պէտք է ճանչցուի, այլ այն պատմական դէպքին շնորհիւ՝ որով Հայոց վերջին թագաւորը, Լեւոն Զ, Լուսինեան տունէն, մեռաւ որպէս փախստական Փարիզի մէջ՝ 1393ին, իր թագաւորութենէն (Կիլիկիա) հեռացուած ըլլալով Եգիպտոսի ահաւոր Մամլուքներէն։

Սպանիոյ Յովհաննէս թագաւորին միջնորդութեան շնորհիւ Փարաւոններու Երկրին մէջ իր գերութենէն ազատելէ ետք՝ Լեւոն Զ այցելեց Հոմ, Սպանիա, Ֆրանսա և Անգլիա, ի զուր յուսալով քրիստոնեայ Եւրոպայի համակրանքը շահիլ՝ իր կորստնցուցած գահը շահելու նպատակով, բայց յայտնապէս ասպետական ոգին՝ որ ատենօք քրիստոնեայ Եւրոպայի վսեմ ժառանգութիւնն էր, մեռած էր խաչակրութեանց հետ, և հզօր թագաւորներու մօտ Հայ աքսորական արքային կոչը խուլ ականջներու հասաւ, և ան կոտորած սրտով մեռաւ Փարիզ, և թաղուեցաւ Կեղեստի նեանց եկեղեցւոյն մէջ՝ ֆրանսացի թագաւորներու կողքին, յետոյ այնտեղէն իր մարմինը փոխադրուեցաւ Սէն-Տընի, ուր գեղեցիկ ու սև տապանաքար մը — թագաւորին պատկերով — հետեւեալ ֆրանսերէն² արձանագրութիւնը կը կրէ։

Հոս կը հանգչի շատ ազնիւ եւ շատ պատուական Իշխանը, Լեւոն Լուսինեան, ինքզինորդ Լատին արքայ Հայաստանի Թագաւորութեան, որ իր հոգին Աստուծոյ աւանդեց 29 Նոյեմբեր 1393ին, ի Փարիզ։

1. Պենկալի հնագոյն քրիստոնեայ եկեղեցին՝ որ շինուած է Օգոստինեան արեղաներու կողմէ 1599ին Պանտելի մէջ (Շինսուրահի մօտ գիւղ մը), ըստղուած էր Շահ Ջահան մոնկու կայսեր հրամանով 1632 թուականին, բայց 1640ին Յովհան Կոմաս արջ Սոթոյ վերաշինած էր զայն, և նախկին եկեղեցւոյ կամարը տեղաւորած էր ներկայիս Արեւելեան դրան վրայ, զոր մինչեւ այսօր կարելի է տեսնել։ Հին կամարը սակայն այցելուներու մոլորեցուն պատճառ կ'ըլլայ, որովհետեւ անոնք կը հեռանան սխալմամբ կարծելով որ Պանտելի ներկայ եկեղեցին 1599ին հիմնուած է, մինչդեռ անոր գոյութիւնը 1650էն ի վեր է։

2. Cy gist le tres noble et tres excellent Prince, Lyon de Lusignan, quint Roi Latin du Royaulme d'Armenie, qui rendit l'ame a Dieu a Paris le XXIX jour de Novembre, l'an de grace MCCCXCIII.

Իր մահէն քիչ առաջ Լեւոն Զ մեծ ծառայութիւն մ'ըրաւ մարդկային դատին, որը կ'արժէ ոսկի տառերով արձանագրել Անգլիոյ և Պրանսայի տարեգրութեանց մէջ: Անդադար փաստելով և համոզելով յաջողեցաւ երջանիկ հաշտութիւն մը բերել Պրանսայի Կարոլոս Զ և Անգլիոյ Հովհանն Բի միջեւ, և այսպէս վերջ տալ այն կործանարար պատերազմին՝ որ հարիւր տարիներէ ի վեր կը տեւէր և որ յառաջ պիտի երթար երկու երկիրներու միջեւ:

Ասպետական Պրանսայի համակրանքը՝ մահմետական լուծին տակ ճնշուած Հայոց նկատմամբ՝ ԺԳ դարէն կը սկսի, և վստահօրէն կարելի է յուսալ թէ տարիներով պիտի շարունակէ, որովհետեւ Փրանսական մշակոյթն ու ընտիր խորհուրդները՝ վերջին հարիւր տարուան ընթացքին՝ ներշնչման աղբիւր եղած են թրքահայ իմացականութեան, և կ'արժէ յիշել թէ Մեծ պատերազմին՝ «Օտարականներու Լեզէոն»ին մէջ թուրքիոյ հայերը կռուեցան ու պէտք չէ մոռնալ՝ որ Պրանսայի հանդէպ իրենց ունեցած հաւատարմութիւնը ո՛չ որի ցոյց տուին:

Եւ որպէս խոնարհ մշակ՝ պատմական փնտռողներու փշալից դաշտին մէջ, ուր անդադար տասնեւչորս տարիներ աշխատած եմ, շատ ուրախ եմ իմ անկեղծ շնորհաւորութիւններս յայտնելու Շանտերնակորի զարգացած քաղաքացիներուն՝ իրենց Պատմական Ընկերութիւն մը հիմնելու ծրագրին յաջողութեան համար, որ գովելի նպատակն ունի ուսումնասիրել հետաքրքիր անցեալն այս փոքրիկ բայց բար մաքառած է ժամանակի աւերին դէմ, այն օրէն ի վեր՝ երբ Պրանս. դրօշը — Հուկլիի թումբերուն վրայ:

Երկար կեանք «Շանտերնակորի Պատմական Ընկերութեան» որ 29 Նոյեմբեր 1930ին Հոգաբարձու Պ. Վալանթին Շանթրիոնի փափաքով և անոր անմիջական հովանաւորութեամբ հիմնուեցաւ, ու երանի՝ թէ շարունակէ իր օգտաշատ գործը՝ մոռացումէ փրկելով կարեւոր զարդերն ու հնութիւնները Փրանսական յարգելի գաւառական շնորհիւ գործատուն մը հիմնուած էր այստեղ, թէեւ յիշատակագիրներ որ՝ ըստ Սթրէյնշէմի Տէրերուն՝ «1676ին Շինսուրահի ղրացի քաղաքին Հոլանտացւոց իշխանութեան տակ էր»:

Թրգմ. ամգլիկերէնէ Հ. ՔԱՋԱՐՆՅԱՆ

ՄԵՍՐՈՎԵ Յ. ՍԵՐԵԱՆՅԱՆ

Վ Ի Բ Գ Ի Լ Ե Ա Ն Ծ Ա Ռ Ը

(Շարունակութիւն մախորդ թիւէն)

Բ

- Ժ. Միւլան քաղաքին հիմնադրութիւնը, ուր Վերգիլիոս բարձրագոյն կրթութիւնն ստացաւ:
ԺԱ. Ագրիական խորշին նախահռոմէական վիճակն ու անունը:
ԺԲ. Լատին Գերթոյնայրը, երեք տարեկը մշակոյթի աղբիւրներէ սնած:
ԺԳ. Արմէն ազգանունին նախահռոմէական յիշատակները՝ Ագրիականի Եօթմծով կոչուած խորշին մէջ:
ԺԴ. Հռաւենյայի հիմնադրելը Հայ մ'է եղած:
ԺԵ. Հռաւենյա, Ագրիականի Մայր Թագուհին, Խաւիւր բախտագուշակ քաղաքը:

Ժ. Փոյի գետընթացքին հիւսիսակողմը, այսինքն Gallia Transpadana — Անդըր-պադոսեան Գալլիայի մէջ տեղաւորուեցան, Aulerci նշանաւոր զարմէն սերած, Iu-subri և Cenomani կոչուած ցեղախումբերը, որոնց բնաշխարհը նշանակուած կը գտնենք Սէն և Լուառ, Պրանսայի գետեւրուն միջեւ. հոն՝ ուր կը հանդիպինք Mans, Maine-sur-Senne քաղաքներուն. բայց ինչ որ կարեւորն է՝ Այսրալպեան պատմութեան համար, Evreux քաղաքը, որուն հին անունն էր Mediolanum.

Կեսար այս ժողովուրդները ծովեզերեայ յիշատակած է: Եւ այդպէս ալ եղած ըլլալու է. նամանաւնդ Բելովեզի ժամանակ, երբ արդի Maine գաւառը — որ Aulerci զարմին կեդրոնավայրը կամ միջավայրը (medio-land-um) կը թուի եղած ըլլալ — հիմնադրուած պէս Ատլանտեանէն բաժնուած չէր՝ մօրուտ և աւազուտ տափաստաններէն, որոնց համատարած անապատէն բրգածեւ կը ցցուի, կղզիացեալ ղիրքով խորհրդաւոր և հրաշատեսիլ, Մօն-Սէն-Միշէլի կրանիթեայ զանգուածը, երեք հարիւր մեղր բարձրութեամբ, իբրեւ թէ եզիպտական բուրգերէն մին՝ արեւակէզ իր շրջանակովը, տեղա-

փոխուած ըլլալը Նորմանտիայէն և Բրե-րանիայէն ձեւացած շարժուն աւազներու խորշին մէջ. հոն ուր մակընթացութիւնը ամիսն անգամ մը կը հասնի, արագընթաց և ահարկու, օրուան մը համար Դրուիդներու բնակած աւանդական այդ կղզիին վերստին տալու իր նախկին վիճակը, երբ Ովկէանին նկարչագեղ ծփանքին մէջ կրկնեցելոյթ կը ցոլանար:

Բնութեան անդուլ գործունէութենէն հետեւած այդ այլալուծներուն և աւերնեւրուն փոխարէն՝ Պրանսա այդ կողմէն հետզհետէ նորակազմ ցամաքներ կցած է իր քարտէսին: Միեւնոյն եղանակով Փոյ և Ատրիճէ գետերուն — մեծերը յիշելով — կրած ջրհատականը Խաւիւր շահիլ տուած է և կը շարունակէ տալ արգասաբեր երկիրներ, կատարեալ գաւառներ, որոնց վրայէն՝ հին անցեալին մէջ, Ագրիականը՝ մանեկածեւ շարուած կղզիներու մէջէն, իր մակընթացութեան ջուրերը կը մղէր, կիսով բանուկ և կիսով ծովալճակային կազմութեամբ, մինչեւ Մանտուայի մօտերը. և աւելին ճշտելով, մինչեւ Hostilia վայրը, որ կը նշանակէ ճիշտ ու ճիշտ փոքրիկ Լաւանակիտ: